

Retroaktív trauma és a retroaktivitás fenomenológiája¹

Retroaktív trauma és retroaktivitás

A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy vajon Freud retroaktív trauma koncepciója kiegészítheti-e a retroaktivitás fenomenológiáját. Amellett szeretnék érvelni, hogy a retroaktív trauma szerkezete részben összeegyeztethető Husserl retroaktivitás koncepciójával. Ez az elképzelés korántsem új, a közelmúltban Rudolf Bernet és Nicholas Smith elemezte fenomenológiai horizonton a retroaktív traumát, de Lacan és Lyotard reflexiói is mindenképpen figyelmet érdemelnek.² Bernet és Smith úgy véli, hogy a retroaktivitás alapvető mozzanat a szubjektivitás konstitúciójában.³ Melyek a retroaktív trauma jellegzetességei? Fontos megjegyezni, hogy Freud nem szentelt külön munkát a retroaktív traumának, mely alapvetően a traumatikus sokkhatás utólagosságát jelenti. A visszaható vagy retroaktív trauma esetén nem egy aktuális élmény, hanem egy emlényom új értelmezése traumatizálja az egyént.⁴ Freud nem használja megkülönböztetett kategóriaként a retroaktív trauma kifejezést, de a trauma utólagosságáról szőtt megjegyzései arra engednek következtetni, hogy a visszaható trauma korai traumaelméletének szerves részét képezi és vissza-visszatér életművében. Pintér szerint a klasszikus pszichoanalitikus elméletben elkülöníthető az *aktuális* és *visszaható* trauma. Az aktuális trauma esetén súlyos megrázkódtatás éri a mentális apparátust egy olyan energia formájában, ami egy valóságos helyzet miatt áll elő. Ezzel szemben a retroaktív vagy visszaható trauma események sorozatából áll és nem az észlelés, hanem egy emlényom asszociatív felidézése fejt ki traumatizáló hatást.⁵

DOI: 10.54310/Elpis.2022.1.3

- 1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00189/21/2) és az NKFIH 138745 számú projekt támogatásával készült.
- 2 Bernet 2000, Smith 2010, Lacan 1991, Lyotard 1990.
- 3 Bernet 2000, Smith 2010. Természetesen a hazai szakirodalomban is számos példát találunk a retroaktivitás jelentőségének felismerésére. Tengelyi László a visszaemlékezés és retroaktív konstitúció szoros kapcsolatára mutat rá a múlt részleges hozzáférhetőségének és uralhatatlanságának elemzése közben (Tengelyi 2007). Az értelem retroaktív és retrográd mozgása révén keletkező értelemtöbblet jelentőségére hívja fel a figyelmet Szabó Zsigmond (Szabó 2005, 73), Ullmann Tamás a változás és újdonság tapasztalataként határozza meg a retroaktivitást (Ullmann 2010), Marosán Bence pedig kiemeli, hogy retroaktív ébresztések révén a tudattalan tartalmak kölcsönösen új megvilágításba helyezik egymást és az éppen zajló tapasztalatnak is új értelmet adhatnak (Marosán 220, 110-111). Komorjai László a retroaktív konstitúcióban lévő körkörrösséget emeli ki: a tapasztalat retroaktív szerveződése közben keletkező elem éppen azt a szférát alakítja át, amely alapján kezdetét vette a retroaktív visszahatás (Komorjai 2017, 286)
- 4 Pintér 2014, 36-37.
- 5 Pintér 2014, 36. A folyamat lényegét a következőképpen foglalja össze Freud a később részletesebben tárgyalandó Katharina-esettanulmányban (Freud 2011a, 13): „a szexuális előtti korból származó benyo-

Bókay szerint a trauma utólagossága esetén egyfajta építő-bontó narratíváról van szó: „a jelen idejű esemény visszamenőlegesen létrehoz valamit, de ez a jelenből létrehozott múltbéli esemény valamilyen értelemben okként is szerepel, tehát az előrefelé és a visszafelé hatás kölcsönösségéről [...] van szó”.⁶ A retroaktív trauma jellegzetes példája a *Farkasember* karakteréhez kötődik.⁷ Az utólagos trauma temporális logikája azonban már *A tudományos pszichológia tervezetében* (1895)⁸ és a Breuerrel közösen írt *Tanulmányok a hisztériáról* (1895) kötetben is fellelhető. Az utóbbi kötetből vegyük például Katharina esetét. Katharina hisztériás rohamtól szenved, melyet szorongás előz meg. Nyomást érez a szemén, feje elnehezedik, zúgni kezd, szédül, mellkasa összesorul, halálfélelem gyötri, később egy visszataszító férfiarc hallucinációjáról is beszámol. Az analízis során Freud egy eredeti traumatikus és egy későbbi megerősítő pillanatot vél felfedezni. Az utóbbi esetben Katharina meglesi unokahúgát, Franciskát, akin éppen a bácsikája fekszik. Katharinát erős ijedtség és hisztériás roham fogja el: nem kap levegőt, majd szétreped és zúg a feje, továbbá megjegyzi, hogy még csak tizenhat éves volt akkor és nem is érti miért ijedt meg annyira. A terápia során egy másik jelenet is körvonalazódik: ebben maga Katharina a főszereplő, akihez egy kirándulás közben bácsikája – akiről később Freud bevallja, hogy Katharina apja – szexuálisan közeledik. Az utóbbi, de időben korábbi jelenetet nevezi Freud traumatikus pillanatnak, a leelkedést pedig megerősítő pillanatnak. Katharina szexuális érése lehetővé tette a korábbi élmény abúzus jellegének megértését. Az élmény feldolgozását konverzió kíséri, például hányással szimbolizálja a felelevenített emlékekkel szemben érzett erkölcsi és fizikai undort.⁹ A traumatikus és a megerősítő pillanatok viszonyát az elhalsztás és visszahatás összefonódása jellemzi. A traumát egy kirekesztett tudattartalom utólagos integrációjával magyarázza Freud. A szorongás és a hisztériás roham pedig egy korábbi szexuális trauma közben átélt félelem felidézése.¹⁰

A „*Farkasember*” – *Egy kisgyermekkorai neurózis története* (1918) esettanulmányban az ősjelenet és a farkasokat ábrázoló rémálom közötti asszociatív viszonyban fedezi fel Freud a trauma utólagosságát. A tanulmány publikált verziójában az ősjelenet a páciens retroaktív konstrukciója. Lacan egy 1953-ban tartott előadásában a lenyomat (*Prägung*) metaforát használja a feltételezett ősjelenettel kapcsolatban.¹¹ A farkasálom egy traumatikus jelölő első megnyilvánulási formája az imaginárius szinten, az első kísérlet a szimbolikus integrációra, mely azonban sokkolóan hat a szubjektumra. A trauma eredeti pillanata, melyet x-el jelöl Lacan, csak a páciens három és fél éves korában, utólagosan (*après-coup*) válik elfojtás tárgyává. Waldenfels a *Farkasemberrel* kapcsolatban „idegen igény” megjelenéséről ír. Az ötlethez

mások, melyek a gyermekre hatástalanok voltak, később, amikor a szűz leány vagy a fiatalasszony már ismeri vagy legalábbis érti a szexuális életet, emlékként újraélve traumatikus hatással járnak”.

6 Bókay 2020, 51.

7 Freud 2011b.

8 Freud 1966c.

9 Freud 2011a, 11.

10 Freud 2011a, 13.

11 Lacan 1991, 190.

hasonlóan, mely akaratlanul és meglepetésszerűen törhet be a tudat homlokterébe, a retroaktív trauma egy „megszüntethetetlen utólagossággal” rendelkezik. Az utólagosság egy korábban nem értelmezett elemre utal. A Farkasember bár jelen volt az ősjelenet közben, de nem értette mi történik: „A múlt hatásai távolabbra nyúlnak, mint az emlékező- és értelmezőképesség.” – állítja Waldenfels.¹² Továbbá Waldenfels elkülöníti a traumatikus eseményt és a traumatikus tapasztalatot. Az előbbi mindig az utóbbi előtt jár egyfajta rémisztő meglepetésmérenyként (*schreckende Überraschung*). A traumatikus tapasztalat a traumatikus esemény utóhatása és átdolgozása, melyet időbeli távolság választ el az eredeti sokkhatástól. Az idegen affekcióra csak egy elhalasztott választ adhat a szubjektum.¹³

A freudi utólagosság (*Nachträglichkeit*) értelmében egy gyermekkori abúzus önmagában még nem feltétlenül traumatikus. Azonban egy hasonló esemény hatására a személy tudattalanul újrainterpretálja az előzőt, így késéssel indul meg a tünetképzés. A retroaktív trauma esetén azonban fontos látnunk, hogy nem önmagában egy visszapillantó narratíva traumatizálja az egyént. A retroaktív trauma azt hangsúlyozza, hogy a korábbi esemény a tudat perifériájáról a figyelem fókuszpontjába kerülhet, vagy Bánfalvi szemléletes metaforájával élve: két esemény asszociatív kapcsolata olyan hatást kelt, mint „amikor a szunnyadó vulkán mélyén rejlő feszültség egy földmozgás hatására kitör”.¹⁴

Amint láthattuk Freud a hisztéria etiológiáján töprengve bukkan rá a retroaktivitás temporális logikájára. A *tervezetben* található Emma-esettanulmányban egy emlék felidézése következtében fellépő affektus (pontosabban szexuális izgalom) felbukkanásáról ír.¹⁵ Freudnál a szexuális érés és pubertás egy olyan fordulópontot jelképez, amely megalapozza a trauma utólagosságát. House és Slotnick úgy érvelnek, hogy Freud az 1896-ból származó csábítási írásaiiban a megerősítő jelenetek visszahatását az eredeti traumatikus események halasztott cselekvésére (*deferred action*) vezeti vissza. Azaz a retroaktív trauma körkörös temporális logikája helyett egy lineáris oksági determinizmus van jelen.¹⁶ Laplanche szerint is domináns Freudnál a determinizmus. Nem a jelen konstruálja a múltat, hanem a múlt determinálja a jelent és a jövőt. A múlt új interpretációja csak lehetőséget nyújt egy korábbi traumatikus sokkhatás kibontakozására. A megerősítő jelenet és az analitikus szituáció szerepe a fordítás: a korábbi emléknymok értelemmel telítődnek és bekövetkezik a traumatizáció. A retroaktív trauma így nem redukálható pusztán hermeneutikai mozzanatokra. Laplanche megállapítja, hogy Freud szerint nem csak arról van szó, hogy a jelen függvényében újra értelmezzük a múltat. A másik személy enigmatikus üzenete (a csábítás) lerakódott a múltban és aktiválódott a jelenben. Laplanche szerint Freud figyelmen kívül hagyja, hogy az elhalasztott tünetképzés és a visszaható értelmezés dialektikája a *másik* szubjektum által közölt – a múltban még értelmezhetetlen

12 Waldenfels 2005, 127.

13 Waldenfels 2002, 326.

14 Bánfalvi 2015, 77.

15 Freud 1966c, 336; Részeg 2019, 214.

16 House – Slotnick 2015, 696.

– üzenet révén veszi kezdetét.¹⁷ Freud *Nachträglichkeit* koncepciója tehát nem értelmezhető pusztán hermeneutikai szempontból. Ha csak a jelenbeli tudás építené újjá a múltat, akkor Freud nagyon közel kerülne Jung regresszív fantáziálás (*Zurückphantasieren*) koncepciójához, ami gyakorlatilag elbátellizálja az eredeti traumatikus pillanatot (és a csábítás) jelentőségét.¹⁸ Freud már a csábításelmélet cáfolata és a fedőemlék-koncepció kidolgozása előtt is számba veszi a fantázia szerepét az emléktorzítással kapcsolatos munkajegyzeteiben, de még nem adja fel az eredeti traumatikus esemény utáni kutatást.¹⁹

Laplanche az Emma-esettanulmány kapcsán kiemeli, hogy a traumatikus és a megerősítő pillanatok között egyfajta hintamozgást vél felfedezni Freud. Önmagában egyik pillanat sem traumatikus, hanem ezek kombinációja, összefonódása eredményez sokkhatást. Laplanche azonban kritikusan megjegyzi, hogy a traumatikus pillanat történeti szempontból lehorgonyozhatatlan, olyan állapotban van, mint egy részecske a Heisenberg-féle határozatlansági állandó szempontjából tekintve.²⁰ John Fletcher szerint *A tervezet és A tanulmányok* alapján tartható az az értelmezés is, hogy Freud a traumatikus és megerősítő jelenetek összjátékából vezeti le a traumatikus sokkhatást, amely az egyirányú determinizmussal szemben inkább a visszahatás és elhalasztás (*retroaction and deferral*) kölcsönös kapcsolatára utal. Fletcher a jelenetek asszociatív összefonódásából vezeti le a traumát és nem pusztán egy bizonyos múltbeli esemény utóhatásának tekinti a tünetképzést.²¹ Ez az értelmezés az, amely lehetőséget nyújt arra, hogy a retroaktív trauma fenomenológiai jelentőségét nagyobb felbontásban is szemügyre vegyük.

A retroaktivitás fenomenológiája

Ahogy Freudnál a retroaktív trauma fel-felbukkanó kérdés, úgy Husserl életművében is alkalomadtán találkozhatunk a retroaktivitás problémájával. Az 1905-ös időelőadások

17 Laplanche 1999, 269.

18 Jung 2006, 187: „a libidó regresszióját követve az analízis nem mindig a történetifejldés által mutatott úton jár, hanem gyakran az utólag képződött fantáziát vizsgálja, amely csak részben alapul a régi valóságon. [...] [A]mikor a libidó valamilyen emléknymot von a befolyása alá, azt várhatjuk, hogy az emléknymot átdolgozódik és átalakul, mivel életre kel, dramatizálódik, amit megérint a libidó.” Jung alapvetően szkeptikus a kisgyermekkori emlékezet megbízhatóságával kapcsolatban. Az ötödik életévtől visszafelé már csak regresszív és nem történeti jelentést tulajdoníthatunk a felbukkanó jeleneteknek. A regresszió azonban a „teremtés aktusának előfeltétele” lehet, egy új élétterv kialakításának csíráját hordozza magában (Jung 2006, 191–192). Jung hatására Freud a Farkasemberről szóló esettanulmány publikált verziójában már csak a páciens konstrukciójának tekinti az ősjelenet, lásd Yiassemides 2017, 107.

19 A fantáziák pszichikai homlokzatok, melyek elbarikádozzák az emlékeket (Freud 1966b, 248). Jóval később a csábításelmélet feladása után Freud azzal vádolja Ferenczit, hogy megismétli az ő első „nagy etiológiai tévedését”. Ami a hipnózisban a páciensek lelki szemei elé tárul, az nem egy hitelesíthető gyermekkori történet, hanem fantázia. Ugyanakkor Freud nem adja fel teljesen a gyermekkori csábítás lehetőségét, újra és újra visszatér az elképzeléshez explicit vagy burkolt formában, lásd Rand – Török 1999, 89.

20 Laplanche 1985, 41.

21 Fletcher 2013, 74, 251.

25. paragrafusában már megjelenik az elképzelés, hogy a retroaktív konstitúció szorosan összefügg a visszaemlékezéssel.²² A retroaktivitás a passzív szintézisekre vonatkozó előadásokban már az affektív és asszociatív folyamatok szerves részét képezi. A retroaktivitás azonban nem egy tudattalan folyamat, hanem inkább tudatimmanens jelenség. A fenomenális mező konstitúciójában a passzív folyamatok előkészítik az aktív szintéziseket, tehát a passzív és aktív szintézisek között nincs szakadék.²³ Husserl az időtudat és passzivitás elemzése közben jut el a retroaktivitás fenomenológiai elemzéséhez. Tipikus példája egy dallam felismerése. Éppen el vagyunk foglalva valamivel, majd hirtelen felcsendül egy dallam. Hirtelen rájövünk, hogy a dallam már korábban is ott volt a háttérben, csak éppen nem tudatosítottuk jelenlétét. A dallam egy bizonyos hangja kellemes vagy kellemetlen érzéseket kelthet az észlelőben, melynek hatására egy asszociatív kapcsolaton keresztül a dallam egész időformája is tudatosulhat.²⁴ Retroaktív-affektív ébresztés jött létre a tudatélet peremén. Ugyanakkor Husserl elképzelhetőnek tartja a távoli múlt retroaktív ébresztését is.²⁵ Husserl még az elfojtott múlt visszatérését sem tartotta kizártnak. Könnyen elképzelhető, hogy egy elfojtott affektív erő nagyobb hatást fejt ki, mint egy aktuális tapasztalat. Egy jelentéktelennek tűnő inger lehengerlő erővel hozhatja vissza a jelenbe az elfojtott múltat. Anthony Steinbock azonban figyelmeztet a Freud és Husserl nézetei közötti jelentős különbségekre. Husserl nem elfojtott, az én számára inkompatibilis képzetekről vagy ösztönreprezentánsokról beszél, hanem nem-tematikus, de mégis aktív affektív erőkről, melyek tudatküszöb alatt befolyásolhatják a fenomenális mező konfigurációját. A figyelem tematikus fókuszán kívül eső affekciók nem tévesztendők össze a freudi tudattalanban lokalizálható elfojtott tartalmakkal.²⁶

Dan Zahavi azt javasolja, hogy az eleven jelen leírására korábban használt éltudat kifejezést cseréljük le a tartam-egység (*duration-block*) koncepcióra. Ez a bergsoni allúziótól sem mentes kifejezés Zahavi szerint jobban ábrázolja azt a jelenséget, hogy a jelen nem a pillanatszerű ősbnyomásra korlátozódik, hanem az ősbnyomás és retenció együtt alkot egy kiterjesztett jelent.²⁷ Ha a retroaktív ébresztést az eleven jelenre korlátozzuk, akkor a nem tematikus elemek tudatosítása ebben a tartam-egységben történik az affekció előre és hátra sugárzása révén. Steinbock *diszpozicionális orientációnak* nevezi azokat az asszociatív viszonyokat, amelyekben az affektív erő visszasugárzik a múltba és felébreszti a közeli retenciókban szunnyadó affekciókat. Steinbock példájával élve képzeljük el, hogy újságot olvasunk és hirtelen irritáció

22 Husserl 2002.

23 Tengelyi 2012, 278.

24 Husserl 2001, 203.

25 Husserl 2001, 227–228.

26 Ebben a kontextusban tehát az elfojtás nem a freudi dinamikus értelemben vett elfojtásra utal, hanem inkább az affektív erőknél az eleven jelen mezején zajló versengésről van szó. Az „elfojtott” itt nem tematikus, de tematizálható affektív erőkre és intencionális állapotokra utal, lásd Steinbock 2004, 26.

27 Zahavi 1999, 56.

uralkodik el rajtunk. Nem tudjuk mire vélni ezt az állapotot, aztán hirtelen rájövünk, hogy a neonlmpák zümmögése idegesített minket. A zavaró hangok elérték a tudatküszöböt és az egész észleleti mezőnk újjászerveződött, miközben utólagosan rájöttünk, hogy mi idegesített minket.²⁸ Az affekció visszasugárzása azt jelenti, hogy az aktuális élmény (például egy dallam szegmense vagy egy kalapácsütés hangja) újra életre kelti a retencionális homályban szunnyadó affekciókat. Természetesen elképzelhetőek olyan esetek is, amikor nem jön létre retroaktív ébresztés vagy éppen homályban marad előttünk az érzett irritáció lehetséges indoka.

Az affektivitás nagyon összetett probléma Freudnál és Husserlnél egyaránt. Freud már egy 1893-ban keletkezett tanulmányában ökonómiai szempontból közelít az affektivitáshoz: minden pszichikai benyomás egy bizonyos affektusmennyiséggel (*Affektbetrag*) adódik, melytől az ego motoros reakciók vagy asszociációk segítségével szabadítja meg magát. Az affektusmennyiség kifejezés itt mennyiségi és minőségi aspektusokat is hordoz.²⁹ Ha a szubjektum nem akar vagy képtelen megszabadulni a felhalmozódott affektustól, akkor a benyomás emléke traumává válik és állandósult hisztériás tüneteket okoz – állítja Freud még Charcot és Breuer hatása alatt állva.³⁰ Husserlnél az affektivitás a tudat és tárgy összeköttetését biztosítja és elsősorban az észlelést modulálja. Az affektivitás az észlelt tárgy vonzására vezethető vissza. Fontos mozzanat, hogy az affektivitás inkább a jövő és nem a múlt felé irányul: a tudat érdeklődését azért keltik fel a potenciálisan észlelhető alakzatok, mert az affektív erő az ismeretlenből, a jövőből érkezik. Az affektivitás ezért szoros szálakkal kötődik a tudat protencionális struktúrájához is.³¹ A husserli affektivitás tehát irányulhat a jövő felé, de az ősbenyomás retencionális modifikációját is tekinthetjük affektív kiüresedésnek. A tegnap hallott dallam már nem része az impresszionális szférának, de mégis megmarad ugyanannak a dallamnak és később felidézhető. Husserl nem zárja ki a korábban kiüresedett tárgyi értelmek retroaktív-affektív ébresztésének lehetőségét sem. Tehát rendelkezésünkre áll egy olyan affektív erőközlés, mely révén a korábbi leüledett tartalmak beáramlanak a jelenbe. A távoli múlt felébresztése esetén a korábban kiüresedett és leüledett értelem mintegy kikristályosodik a tudattalan homályból: ami már csak implicit volt, hirtelen újra explicitté válik.³² Nicholas Smith kimutatta, hogy Husserl kései kéziratában (az úgynevezett E III/10 jegyzetben) megemlíti a „betokozódott affektus” problémáját is. Husserl ebben az 1934-ben született kéziratban megemlíti Freudot. A kielégítetlen szenvedélyes vágyak nem veszítik el teljesen érvényességüket, hanem elfojtás alá kerülnek érzelmi és

28 Steinbock 2004, 31.

29 Freud 1966a, 171; Green 1999, 13, 4j. Breuer és Freud a hisztériás tüneteket az affektus (lelki energia) eloszlása szempontjából vizsgálják. Egészséges emberekben az affektus egyenletesen oszlik el, de hisztériában az affektus képes szomatikus csatornákra konvertálódni (Sulloway 1987, 81).

30 Freud 1966a, 172.

31 Marosán 2020, 68.

32 Kozyreva 2017, 164–165; Husserl 2001, 223–24.

kinesztetikus komponenseikkel egyetemben. Mindehhez Husserl azt is hozzáteszi, hogy az affektusok elfojtása még pszichikus megbetegedésekhez is vezethet.³³

Freud retroaktív trauma koncepciója kiegészítheti a távoli múlt ébresztésének genetikus fenomenológiai elemzését. Fenomenológiai szempontból a retroaktív trauma halasztott cselekvése (*deferred action*) az affektív-retroaktív ébresztés egy speciális formájának tekinthető. Ebben az esetben nem egy kiüresedett értelemegység nyeri vissza affektív eleveenségét a jelenben (például újra felismerjük a tegnapi hallott dallamot), hanem emléknymok és az azokat kísérő affektív tendenciák körvonalazódásáról és jelenbe áramlásáról lehet szó. A retroaktív trauma olyan nyomokat feltételez, amelyek még nem az elfojtott tudattalan szférájához tartoznak, de nem is az érzékelő-tudatos rendszer részei. Még nem rögzített emléktöredékek és affektusok (ön)szerveződéséről van szó, amelyek asszociatív és értelmező folyamatok hatására aktualizálódnak. Bánfalvi Attila egy szunnyadó vulkán mélyén rejlő feszültséghez hasonlítja a traumatikus emléket, amely egy földmozgás hatására előtörhet.³⁴ Jean Laplanche pedig úgy fogalmaz, hogy a nem integrált élmény a pokol tornácán helyezkedik el valahol a tudatelőttés sarkában.³⁵ Freud pedig idegen testekről beszél.³⁶ De mielőtt az affektív ébresztések szempontjából vizsgálnánk meg a retroaktív traumát, vessünk néhány pillantást a retroaktív trauma hermeneutikai interpretációira is. A hermeneutikai interpretációknak azokat a megközelítéseket tekintem, amelyek szerint a trauma elsősorban a múltbéli esemény új értelmezésének köszönhető.

A retroaktív trauma hermeneutikai interpretációi

A hermeneutikai interpretációk elsősorban a visszatekintő narratívák konstrukciója szempontjából vizsgálják a retroaktív traumát.³⁷ Természetesen ezek az elemzések is számolnak a traumatikus esemény affektív aspektusával. A retroaktív trauma hermeneutikai jelentőségének a felismerése elsősorban Lacannak köszönhető. Lacan 1953-ban vizsgálja Freud *A „Farkasember”* esettanulmányát és a *nachträglich* kifejezést

33 Smith szerint ezen a ponton nagyon közel kerül egymáshoz a pszichoanalízis és a fenomenológia. A konvergencia az ösztönök és késztetések elemzéseiben érhető tetten leginkább, lásd Smith 2010, 164. Ezzel a témakörrel kapcsolatban lásd még Marosán 2021.

34 Bánfalvi 2015, 77.

35 Laplanche 1985, 41; Fletcher 2013, 76.

36 Freud *A tanulmányokban* úgy fogalmaz, hogy a pszichikai trauma úgy jelenik meg, mintha jelen idejű lenne, olyan, mint egy idegen test. Tudattalan képzetek létezésére és működésére következtethetünk abból az okból kifolyólag, hogy a páciensek nincsenek tudatában ezeknek a képzeteknek és eredetük is homálybavész (Freud – Breuer 1955, 220).

37 A pszichoanalízis hermeneutikai vizsgálatai és a fikcionalitás-vita főbb pozícióit foglalja össze Szummer 1995. Az emlékezet torzításaival és a történeti igazság kérdéseivel kapcsolatban pedig lásd: Spence 1984, Loftus 1994, Ricoeur 1970.

après-coup-ra fordítja.³⁸ Lacan nem volt megelégedve a fordítással, melyet egyébként a retroaktivitás vagy retrospektív modifikáció értelmében használt.³⁹

Rudolf Bernet, Lacan fent említett elemzése által inspirálva, a traumatikus esemény nyomaként értelmezi az emlényom felidézését kísérő energiatöbbletet. A szubjektum ambivalens állapotban találja magát. Egyrészt érzi a késztetést, hogy reagálnia kell az eseményre, másrészt még nem állnak rendelkezésére a megfelelő értelmezési lehetőségek, nem tudja magát még traumatizált szubjektumként definiálni.⁴⁰ Bernet szerint az első esemény egy affektív sokkhatás értelmezés nélkül, a második esemény pedig értelmezés sokkhatás nélkül, a szubjektum pedig egy anonim asszociáció áldozata, aki az értelmezés és felfogás hiányától szenved.⁴¹

Nicholas Smith az észlelés és értelmezés szempontjából elemzi a retroaktív traumát. Husserl horizont fogalmát alkalmazva amellett érvel, hogy az analitikus helyzetben találja meg a páciens a megfelelő értelmezési keretet. A traumatikus esemény narratív feldolgozása egy olyan folyamathoz hasonlít, amikor egy észlelt tárgyat körbe járunk annak érdekében, hogy annak rejtett profilját is megfigyelhessük. Itt azonban egy mentális időutazás zajlik: egy rekonstruált emlényom korábban észre nem vett hátterét is tudatosítjuk. A traumatikus esemény egy „homályos appercepció”, egy olyan tudattalan interpretáció, amely csak később aktualizálható. Smith általánosítja a retroaktív traumát, abban az értelemben, hogy az utólagosság logikáját a szubjektivitás szerves részének tekinti. Ezzel a lépéssel természetesen elvonatkozottat a szexuális érés és pubertás által jelképezett küszöbötől.⁴²

Lytard szerint az utólagosság egy aszimmetrikus kétszeres csapás (*double blow*). Lyotard az energetikai szempontokat is kihangsúlyozza a retroaktív trauma kapcsán. Az első jelenetében egy eredeti energiatöbblet van jelen, amely a soron következő megerősítő jelenetben koncentrálódik és kifejlődik; rémületet kelt a valódi motivációk tudatosításának hiányában is. Az első jelenet affektív többlete tudatosan nem rögzített: „Olyan, mint egy sípszó, ami csak a kutyák és nem emberek számára hallható, vagy mint az infravörös és ultraviola fény.”⁴³ Az analízis közben kialakul egy narratíva a traumatikus eseményről, melynek következtében a lereagálatlan affektus egy időeltolódással adódik. Az első esemény affektív töltete nem is annyira tudattalan affektus (mely kifejezés Freud számára is ellentmondásos), hanem inkább egy időn kívüli affektus, ami csak egy narratív átdolgozás révén rögzíthető. A retroaktív trauma ideje történetiség (diakronia) nélküli, egy olyan időszerveződés, amelyben a jelen szinte maga a múlt és a múlt örökké jelen van.⁴⁴

38 Lacan 1991, 213.

39 House 2017, 777.

40 Bernet 2000, 163; Ullmann 2015.

41 Bernet 2000, 162.

42 Smith 2010, 198.

43 Lyotard 1990, 16.

44 Lyotard 1990, 16–17.

Nicola King a visszatekintő narratívák jelentőségét emeli ki, amikor azt hangsúlyozza, hogy a múlt eddig fel nem ismert jeleit vagy alternatív lehetőségeket csak a történetészövés (*emplotment*) segítségével fedezhetjük fel.⁴⁵ Ehhez kapcsolódhat Smith megállapítása is, mely szerint a retroaktív trauma valójában három esemény szintéziseként jön létre, hiszen az eredeti és a megerősítő trauma asszociatív kapcsolata csak a terápiás viszonyban válik igazán érthetővé. A terápiás szituáció tárja fel a korábbi élmény hiányzó értelmezési horizontját.⁴⁶ A terápiában válik a traumatikus és a megerősítő pillanatok közötti anonim asszociáció egy személyes tapasztalattá, illetve a szenvedő alany traumatizált szubjektummá. De vajon hogyan vizsgálhatnánk fenomenológiai perspektívából az emlényom eredeti affektív erejét, energiatöbbletét? A retroaktív trauma esetén sem pusztán az affektív erő visszasugárzásáról van szó, hanem egy eredeti affekció felélesztése is zajlik, amire az elhalasztott cselekvés fogalma utal. Vagy, ahogy Laplanche fogalmaz: a fel nem dolgozott energiatöbblet időzített bombaként robbanhat be a jelenbe.⁴⁷ Hogyan lehetne további fenomenológiai szempontokból vizsgálni még a retroaktív trauma halasztott cselekvésként (*deferred action*) meghatározott aspektusát?

Implicit testemlékezet és retroaktív trauma

Talán az implicit testemlékezet lehet a hiányzó láncszem a retroaktivitás fenomenológiája és a retroaktív trauma között. A közelmúltban Edward S. Casey és Thomas Fuchs vizsgálta részletesen a testemlékezet problémáját. Casey definíciója értelmében a testemlékezet az a folyamat, ahogy a megélt testben és azon keresztül emlékszünk.⁴⁸ Casey és Fuchs nem csak az amnéziás páciensek procedurális emlékezeti teljesítményeit tekintik testemlékezetnek, hanem külön kategóriaként bevezetik a traumatikus testemlékezet fogalmát is.

Fuchs a testemlékek spontán kibomlásának (*explication*) lehetőségét mérlegeli és elvonatkoztat az ellenállás és elfojtás mechanizmusaitól. Fuchs szerint Proust teasütemény-példája mutatja meg azt a folyamatot, amelyben önéletrajzi emlékek bukkannak elő homályos testéretetekből. Proust művében (*Az eltűnt idő nyomában*) a narrátor hirtelen felismeri a teasütemény ízének ismerősségét, földöntúli öröm árasztja el, majd később feltárul Combray vizuális emléke és további asszociációk keletkeznek. Fuchs szerint itt egy implicit testemlék változott át önéletrajzi emlékké. Ugyanakkor nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az implicit testemlékek elfojtott tartalmakat vagy akár a jövőre vonatkozó elvárásokat is implikáljanak.⁴⁹ Fuchs szerint a traumatikus emlékekben válik igazán megragadhatóvá a testemlékezet működése. A balesetet vagy a kínzást átélt alanyok

45 King 2000, 22–23

46 Smith 2010, 182–183.

47 Laplanche 1999, 265.

48 Casey 2000, 147.

49 Fuchs 2000, 319; Fuchs 2012, 20.

bizonyos körülmények között reprodukálják a traumatikus eseményben megtapasztalt testérzeteket, mintha a trauma a megélt testben (*Leib*) éledne újjá a jelenben.⁵⁰

Miért lehet jelentősége a látszólag spontán felbukkanó testemlékeknek a visszaható trauma szempontjából? A korábban említett példákban közös elem, hogy bármennyire is önkéntelennek tűnjenek a felbukkanó testemlékek, mégsem hanyagolható el az előhívási inger vagy körülmény, amely a múlt visszatérését lehetővé teszi egy testérzettel tarkított asszociatív láncreakción keresztül. A traumatikus testemlékezet a retroaktív ébresztés egy specifikus formájának is tekinthető: az implicit emléknymok újjáélednek a jelenben egy bizonyos kulcsinger vagy körülmény hatására. Jelentős különbség adódik azonban a visszaható traumával szemben, hiszen itt nem egy korábbi jelenet újraértelmezéséről van szó, hanem egy korábban átélt (aktuális) trauma nyomainak ébredéséről. Ugyanakkor az implicit testemlékezet talán megvilágíthatja a múlt visszaáramlását a jelenbe, amely a visszaható trauma halasztott cselekvésének (*deferred action*) feleltethető meg.

Casey a következő beszámolóval illusztrálja a traumatikus testemlék aktiválódását:⁵¹ amikor elment egy gépjárműszervízbe, hirtelen görcsbe rándult a teste egy szorongással kísért előérzet közepette. A pneumatikus csavarhúzó hangja egy közelmúltbeli fájdalmas fogfúrásra emlékeztette. A kellemetlen hangot (előhívási ingert) a fogfúrás vizuálisan eleven és élénk emléke követte. A múlt megelevenedett egy testérzeten keresztül. Casey szerint a felbukkanó vizuális emlék védekező mechanizmusként funkcionált, amely meggátolta a még fájdalmasabb testemlékek tudatba kerülését.⁵² Tehát az én a fogfúrás vizuális képével védekezett a traumatikus esemény energiátöbblete ellen, amely hirtelen elkezdett felszínre törni. Casey Freudra hivatkozik, amikor azt állítja, hogy az ismétlések és újrajátszások (*enactments*) éppen azt a célt szolgálják, hogy megszelídítsék a nagy affektív töltettel rendelkező testemlékeket. Tehát az epizodikus emlék vagy akár az ismétlési kényszer is egy fájdalmas affektív élmény gátlását szolgálja. A hisztérikus tünetekben visszatérő múlt éntelen aktivitásként jelenik meg kezdetben.⁵³ Casey úgy véli, hogy a szubjektum egy idő után megadja magát a tüneteknek és egyfajta töprengő állapotba kerül, majd végül többszörös rekonstrukción keresztül sikerül megszelídíteni az eredeti affektív sokkot. A testemlékekből kibontakozó emléknymok eredeti megrázkódtatása lassan elhalványul a történetaszövés közepette.

Casey szerint ösztönösen védekezünk a visszatérő testemlékekkel szemben. Freud és Breuer korai, hipnózison alapuló katarzistechnikája pedig éppen ezt az alapvető védekezési

50 Fuchs 2012, 19.

51 A traumatikus testemlékezet a testi vagy performatív visszaemlékezés egyik típusa. A fogfúrás példában a trauma pusztán egy fájdalmas testi beavatkozást jelöl. Fuchs tovább differenciálja a testemlékezetet és elkülöníti egymástól a fájdalom- és traumaemlékeket, lásd Fuchs 2012.

52 Casey 2000, 155.

53 A hisztéria diagnosztikai fogalmának története az 1700-as évekig nyúlik vissza. Amit Freud és Janet hisztéria alatt értettek az az aktuális diagnosztikai kategóriák széles csoportját fedhette le. Beletartozhat a disszociatív identitászavar, egyéb disszociatív zavarok, a *borderline* személyiségzavar, szomatiform zavarok és a komplex trauma tüneteegyüttese is, lásd Howell – Itzkowitz 2016, 21–22.

mechanizmust próbálta felszámolni.⁵⁴ Freud megfigyeléseire támaszkodva Casey két védekezési stratégiát különböztet meg. Az elraktározás (*containing*) esetén a testemlék elködösül és egy az eredeti eseménytől függetlennek látszó szomatikus tünet keletkezik. Például az eredeti tapasztalat erős láz volt, de annak utóhatása szédülésként mutatkozik meg.⁵⁵ A másik eljárás, amikor téridőbeli szituációba helyezzük a visszatérő testemléket. A testemlék azt az illúziót kelti mintha itt és most történe a trauma, de idővel fennáll a lehetősége annak, hogy narratívába ágyazható önéletrajzi emlékké váljon.⁵⁶ A testemlékezet egy immanens múlt benyomását nyújtja, pontosabban – állítja Casey – kétirányú immanenciáról beszélhetünk: a múlt immanens jelenléte a jelenben és a jelen immanenciája a múltban. Nem arról van szó, hogy a múlt és a jelen megkülönböztethetetlenül összeolvadna, hanem inkább csak egy összefonódás alakul ki a múlt és jelen között. A védekező mechanizmusok és a narratív feldolgozás nagyobb távolságot teremt a múlt és jelen között.⁵⁷

Casey és Fuchs tipológiai elsősorban nem klinikai relevanciával bírnak, hanem inkább olyan genetikus fenomenológiai kísérleteknek tekinthetők, amelyek a retroaktív ébresztés megélt testben megnyilvánuló korrelátumaira fókuszálnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a retroaktivitás passzív folyamataiba nyújtanak betekintést az affektívitás és a testérzetek vizsgálatán keresztül. Casey-hez hasonlóan Ullmann is a múlt és a jövő összefonódására fekteti a hangsúlyt Husserl retroaktivitás koncepciója kapcsán. A retroaktivitás a keletkezés egy születőben lévő múlt genetikus fenomenológiai analízisét teszi lehetővé. A múlt affektív-retroaktív ébresztése „a múlt visszaáramlása a jelenbe, és a jelen beáramlása a múltba”.⁵⁸ Ez a ciklikus folyamat pedig a tudat immanenciájában zajlik. A testemlékezet a múlt megélt testen keresztül megtapasztalt beáramlása a jelenbe. Ez az affektív-retroaktív ébresztés a teasütemény-élményhez vagy a fogfúrás felidézéséhez hasonló spontaneitással is történhet, de számtalan akadályba és ellenállásba is ütközhet.

Implicit-testi retroaktivitás és implicit fenomenológiai tudattalan

Milyen szerepet játszhat a testemlékezet a retroaktív trauma fenomenológiai elemzésében? A testemlékek felbukkanása egy sajátos affektív-retroaktív ébresztésnek tekinthető, amely a traumatikus és a megerősítő esemény asszociatív kapcsolatának eredménye. Úgy gondolom, hogy Casey és Fuchs nyomán az emléknymok jelenbe törését *implicit-testi retroaktivitásként* határozhatjuk meg. Az implicit-testi retroaktivitás a retroaktív-affektív ébresztés speciális fajtája. Ennek a passzív-asszociatív folyamatnak különböző megnyilvánulásai lehetnek, mint

54 Casey 2000, 334.

55 Ez az elképzelés sokat merít a Freud által feltételezett konverziós hisztériából is.

56 Casey 2000, 157.

57 Casey 2000, 168-169.

58 Ullmann 2010, 287.

például testérzetek, hangulatok, a szubjektum számára érthetetlen viselkedési minták, vagy akár Freud pácienseinek hisztérikus rohamait és konverziós tüneteit is ide sorolhatjuk.⁵⁹

A testemlékezet alapvetően filozófiai-pszichológiai és nem pszichopatológiai elképzelés. Michela Summa, Fuchs és Casey elemzéseire építve, feltételez egy implicit szedimentum-rendszert a tudatélet háttérében. Ez a rendszer egy jelenorientált fenomenológiai tudattalan. Summa a Madeleine-epizóddal ábrázolható akaratlan emlékek felbukkanása és a traumatikus tapasztalatokra visszavezethető szimptomák alapján következtet erre a tudattalanra.⁶⁰ Amint fentebb láttuk, elképzelhetünk olyan szituációkat, amelyekben az implicit-testi retroaktivitás (a múlt jelenbe áramlása) ellenállásba ütközik, és olyanokat is, amelyekben nem. Az implicit szedimentumrendszer megőrzi a már elfeledett emlékek utóhatásait és bizonyos körülmények között ezek az emléknymok testi megnyilvánulási formákban adnak hírt magukból.⁶¹ Ez a fenomenológiai tudattalan helyet adhat a visszaható trauma eredeti traumatikus emlékeinek is, melyek a megerősítő pillanatban bukkannak fel egy asszociáció és az azt követő értelmezés következtében. Magába foglalhatja a felismerésre és értelmezésre váró énidegen, de még nem elfojtott emlékeket és affektív tendenciákat. Az implicit szedimentumrendszer koncepciója összemérhető Laplanche „tudatalatti beágyazódás” (*sub-conscious enclave*) koncepciójával is. Laplanche a tudat peremterületét egy olyan „purgatóriumhoz” hasonlítja, amelyben szinte értelmezésre „várnak” a korábban még le nem fordított üzenetek.⁶²

Végül érdemes újra megvizsgálni a traumatikus és a megerősítő pillanatok megkülönböztetését is, amelyek a visszaható trauma időszerkezetét alkotják. A közelmúltban Pedersen mellett érvelt, hogy a retroaktív trauma progresszív és retrospektív (hermeneutikai) interpretációi egyaránt redukтивak. Az előbbi az eredeti traumatikus eseményre fekteti a hangsúlyt és nem kérdőjelezi meg annak történeti igazságát. Az utóbbi pedig a traumatikus múltat egy irreleváns belső konstrukciónak tekinti és relativizálja a valós események jelentőségét. Pedersen Laplanche-hoz és Fletcherhez hasonlóan a halasztott cselekvés és visszatekintés kombinációjának tekinti a visszaható traumát. A trauma rekonstrukciója az aktuális jelenben történik, de valamilyen külső körülményre is szükség van a traumatikus sokkhatás aktiválódásához. Ugyanakkor naiv elképzelésnek tartja,

59 A kortárs pszichopatológia természetesen már nem használja Freud hisztériafogalmát. A lehasított emlékek problémája szorosan összefügg a *hipnoid hisztéria* kategóriájával. A Janet és Breuer hatása alatt álló Freud azonban fokozatosan eltávolodik a korabeli disszociációelmélettől és inkább a védekezés és azzal összefüggő elfojtás irányába halad tovább. A kortárs traumaelméletek körében azonban éppen a disszociáció fogalma éli reneszánszát. Breuer és Freud korai traumaelmélete, mely szerint a hisztériáért felelős emlékek hipnoid állapotban maradnak és képtelenek a tudat többi részével asszociatív kapcsolatba lépni, szintén beilleszthető ebbe a történeti vonulatba (Howell és Itzkowitz 2016, 23). Az emberi tudat alaptermészetének tűnik, hogy hajlamos a disszociációra. A *konverziós hisztériát* sem találjuk már meg a pszichiátriai diskurzusban. A konverziós hisztéria tünetegyüttesét a DSM-IV „szomatiform zavarokként”, a DSM-V pedig „szomatikus tünet és kapcsolódó zavarokként” differenciálta tovább.

60 Summa 2011, 179.

61 Summa 2014, 300–301.

62 Laplanche 2018, 27–39.

ha a visszaható trauma intruzív tüneteit az eredeti traumatikus esemény egyértelmű nyomainak tekintjük. A tünetképzés a retroaktív értelemadás, tapasztalatszerzés sajátos formája.⁶³ Ehhez az elgondoláshoz csatlakozva az implicit-testi retroaktivitást egy pre-intencionális értelemadási folyamatnak tekinthetjük. Ezt a jelenséget vizsgálhatja meg az implicit testemlékezet körül kibontakozó diskurzus. A megélt testben felbukkanó retroaktív-affektív ébresztések arra utalnak, hogy a traumatikus élmény túl korán érkezett a szubjektum számára, vagy ahogy Bernet fogalmaz, meglepi a tudatot, vakfoltként él tovább benne, de az értelemkeresés folyamatos kényszerével is együtt jár.

Bibliográfia

- Bánfalvi Attila. 2015. „Abúzus, trauma, értelem.” In *Trauma-eredetű disszociáció*, szerk. Kuritárné Szabó Ildikó – Molnár Judit – Nagy Anikó, 75–88. Budapest: Oriold és Társai.
- Bernet, Rudolf. 2000. „The traumatized subject.” *Research in Phenomenology* 30: 160–179. <https://doi.org/10.1163/156916400746506>.
- Bókay Antal. 2020. „Pszichoanalitikus trauma-koncepciók – Freud és Ferenczi.” *Lélekelemzés* 15/1: 43–61.
- Casey, Edward S. 2000. *Remembering: A Phenomenological Study*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Freud, Sigmund – Joseph Breuer. 1955. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, II. kötet: *Studies on Hysteria*, szerk. és ford. James Strachey. London: The Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. 1966a. „Some points for a comparative study of organic and hysterical motor paralyzes.” In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, szerk. és ford. James Strachey, I. kötet 157–174. London: The Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. 1966b. „Extracts from the Fliess papers.” In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, szerk. és ford. James Strachey, I. kötet 175–282. London: The Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. 1966c. „Project for a scientific psychology.” In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, szerk. és ford. James Strachey, I. kötet 295–398. London: The Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. 2011a. *Tanulmányok a hisztériáról*. Ford. Bart István – Schulz Katalin. Budapest: Animula.
- Freud, Sigmund. 2011b. *A „Farkasember” – Egy kisgyermekkorú neurózis története*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Animula.

63 Pedersen a visszaható trauma időszerkezetével kapcsolatban a következő paradoxonra mutat rá (Pedersen 2019, 42): „A traumatikus tünetek, amelyek a jelenben nyilvánulnak meg nem a múlt ismétlődő megtapasztalásai, hiszen kezdetben a múltbeli esemény még nem is volt tapasztalatként rögzítve. Inkább arról van szó, hogy a szimptomák megkísérlik retroaktív módon megtapasztalni azt az eseményt, amely az észlelés pillanatában még nem volt megtapasztalható. [...] A trauma kettős temporalitása – ami paradox módon túl hamar jelentkezik és túl későn érkezik – azt jelenti, hogy a trauma ugyanolyan súllyal nehezedik a jelenre és a jövőre, mint a múltra.”

- Fuchs, Thomas. 2000. *Leib, Raum, Person. Entwurf einer phänomenologischen Anthropologie*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Fuchs, Thomas. 2012. „The phenomenology of body memory.” In *Body Memory, Metaphor and Movement*, szerk. Sabina C. Koch – Thomas Fuchs – Michela Summa – Cornelia Müller, 9–22. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Green, Andre. 1999. *The Fabric of Affect in the Psychoanalytic Discourse*. Ford. Alan Sheridan. London, New York: Routledge.
- Herman, Judith. 2019. *Trauma és gyógyulás: Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Ford. Kuszing Gábor – Kulcsár Zsuzsanna. Budapest: Háttér Kiadó.
- House, Jonathan – Julie Slotnick. 2015. „Après-Coup in French Psychoanalysis: The Long Afterlife of Nachträglichkeit: The First Hundred Years, 1893 to 1993.” *Psychoanalytic Review* 102/5: 683–708. <https://doi.org/10.1521/prev.2015.102.5.683>.
- Howell, Elizabeth F. – Sheldon Itzkowitz. 2016. „From trauma-analysis to psycho-analysis and back again.” In *The Dissociative Mind in Psychoanalysis: Understanding and Working With Trauma*, szerk. Elizabeth F. Howell – Sheldon Itzkowitz, 20–32. London: Routledge.
- Husserl, Edmund. 2001. *Analyses Concerning Passive and Active Synthesis: Lectures on Transcendental Logic*. Ford. Anthony J. Steinbock. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, Edmund. 2002. *Előadások az időről*, Ford. Sajó Sándor – Ullmann Tamás. Budapest: Atlantisz.
- Husserl, Edmund. 2012. *Die Bernauer Manuskripte Über das Zeitbewusstsein (1917/18)*. Dordrecht: Springer.
- Jung, Carl Gustav. 2006. *Freud és a pszichoanalízis*. Ford. Turóczy Attila. Budapest: Scolar.
- King, Nicola. 2000. *Memory, Narrative, Identity: Remembering the Self*. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9780748611164>.
- Komorjai László. 2017. *Idő és folytonosság: A tapasztalatfolyam fenomenológiája*. Budapest: L'Harmattan.
- Lacan, Jacques. 1991. *The Seminar of Jacques Lacan. Book I: Freud's Papers on Technique, 1953–54*, szerk. Jacques-Alain Miller. Ford. John Forrester. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Laplanche, Jean. 1985. *Life and Death in Psychoanalysis*. Ford. Jeffrey Mahlen. London: The John Hopkins University Press.
- Laplanche, Jean. 1999. „Notes on afterwardsness.” In *Essays on Otherness*, szerk. John Fletcher, 264–269. London, New York: Routledge.
- Laplanche, Jean. 2018. „Three meanings of the word »unconscious« in the framework of the General Theory of Seduction.” In *The Unconscious: Further Reflections*, szerk. Jose Carlos Calich – Helmut Hinz, 31–46. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429483585-3>.
- Lytard, Jean-François. 1990. *Heidegger and „the jews.”* Ford. Andreas Michel – Mark S. Roberts. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Loftus, Elisabeth – Katherine Ketcham. *The Myth of Repressed Memory*. New York: St. Martin Press.
- Marosán Bence Péter. 2020. *Kontextus és fenomenén: Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. Budapest: L'Harmattan.

- Marosán Bence Péter. 2021. „Az individuális és a kollektív tudattalan fenomenológiájáról Freud, Jung és Husserl nyomán.” In *Magyar Filozófiai Szemle* 65/1: 65–85.
- Pedersen, Cassie. 2019. „Encountering trauma »too soon« and »too late«: Caruth, Laplanche, and the Freudian Nachträglichkeit.” In *Topography of Trauma: Fissures, Disruptions and Transfigurations*, szerk. Danielle Schaub – Jacqueline Linder – Kori D. Novak – Stephanie Tam – Claudio Vescia Zanini, 25–44. London, Boston: Brill – Rodopi. https://doi.org/10.1163/97890004407947_004.
- Pintér Judit Nóra. 2014. *A nem múltó jelen: Trauma és nosztalgia*. Budapest: L'Harmattan.
- Ricoeur, Paul. 1970. *Freud & Philosophy: An Essay on Interpretation*. Ford. Denis Savage. New Haven – London: Yale University Press.
- Részeg Imola. 2019. „Trauma-világok. A trauma fenomenológiai megközelítése és ennek etikai vonatkozásai.” In *Trauma, neheztes, harag. Egyéni és szociális teherteretek*, szerk. Ungvári Zrínyi Imre, 211–231. Kolozsvár: Pro Philosophia-Egyetemi Műhely Kiadó.
- Smith, Nicholas. 2010. *Towards a Phenomenology of Repression: A Husserlian Reply to the Freudian Challenge*. Stockholm: Stockholm University Press.
- Steinbock, Anthony J. 2004. „Affection and attention: On the phenomenology of becoming aware.” *Continental Philosophy Review* 37: 21–43. <https://doi.org/10.1023/B:MAWO.0000049298.44397.be>.
- Sulloway, Frank J. 1987. *Freud a lélek biológusa: Túl a pszichoanalitikus legendán*. Ford. Síklaki István. Budapest: Gondolat.
- Summa, Michela. 2011. „Das Leibgedächtnis. Ein Beitrag aus der Phänomenologie Husserls.” *Husserl Studies* 27/3: 173–196. <https://doi.org/10.1007/s10743-011-9088-8>.
- Summa, Michela. 2014. *Spatio-temporal Intertwining: Husserl's Transcendental Aesthetic*. Dordrecht: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-06236-5>.
- Szummer, Csaba 1995. „A csábítási elmélet viszontagságai; a valóság változó státuszai a pszichoanalízisben.” *Replika* 19–20: 43–53. [http://real.mtak.hu/111041/1/replika_19-20_03_szummer.pdf] (2022.11.10.)
- Szabó Zsigmond. 2005. *A keletkezés ontológiája*. Budapest: L'Harmattan.
- Tengelyi László. 2007. *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest: Atlantisz.
- Ullmann Tamás. 2010. *A láthatatlan forma: Sematizmus és intencionalitás*. Budapest: L'Harmattan.
- Ullmann Tamás. 2015. „A narratív, a traumatikus és az affektív szubjektivitás.” In *Az identitás alakzatai*, szerk. Bujalos István – Tóth Máté – Valastyán Tamás, 31–37. Budapest: Kalligram.
- Waldenfels, Bernhard. 2002. *Bruchlinien der Erfahrung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Waldenfels, Bernhard. 2005. *A normalizálás határai: Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*. Ford. Csatár Péter – Kukla Krisztián. Budapest: Gond-Cura Alapítvány.
- Yiassemides, Angeliki. 2014. *Time and Timelessness: Temporality in the theory of Carl Jung*. London, New York: Routledge.